

Ooggetuigen van de bevrijding

Van Bram de Graaf verscheen eveneens
bij Ambo|Anthos uitgevers

Voetbalvrouwen
Het verraad van Benschop
Spion van Oranje
Che is hier

Meld je aan voor onze nieuwsbrief om op de hoogte te blijven van
de nieuwste boeken van Ambo|Anthos uitgevers via
www.amboanthos.nl/nieuwsbrief.

Bram de Graaf

Ooggetuigen van
de bevrijding

september 1944-mei 1945

Ambo|Anthos
Amsterdam

Voor papa

ISBN 978 90 263 5116 7

© 2020 Bram de Graaf

Omslagontwerp Studio Jan de Boer

Omslagillustratie © Beeldbank wo2, NIOD

Foto auteur © Gerard Wessel

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

Voorwoord

Het is 7 mei 1945, even voor drieën in de middag. Op de Dam in Amsterdam wordt de bevrijding gevierd, terwijl de Duitsers vanaf gebouwen aan het plein toekijken. De communistische verzetskrant *De Waarheid* heeft een dag eerder, in haar eerste legale editie, aangekondigd dat de geallieerden vandaag in Amsterdam zullen arriveren. Duizenden Amsterdammers zijn op het feest afgekomen, sommigen al uitgedost in oranje en zwaaiend met vlaggetjes. Een Britse verkenningsseenheid van de Polar Bears-divisie heeft zich twee uur geleden inderdaad even laten zien. Enkele pantserwagens maakten een rondje over de Dam, maar zijn vanwege de aanwezigheid van gewapende Duitsers toch weer vertrokken over de Amsteldijk. De situatie is te explosief, vinden de Britten.

Iedereen op de Dam verwacht dat ze snel zullen terugkeren. Leden van de Binnenlandse Strijdkrachten (BS) zijn inmiddels begonnen met het ontwapenen van de Duitsers, hoewel dit in strijd is met de gemaakte afspraken bij de capitulatie, twee dagen eerder in Wageningen. Het draaiorgel 't Snotneusje voor De Bijenkorf speelt nog maar een keer de oud-Hollandse melodieën waarop sommigen een dansje wagen.

Nog geen tien minuten later is de Dam veranderd in een hel. Vanaf het balkon van de Groote Club, op de hoek van de Kalverstraat met de Paleisstraat, hebben militairen van de Kriegsmarine met een machinegeweer het vuur op de menigte geopend. Het vuur wordt door de BS'ers beantwoord. Iedereen die heeft kunnen vluchten, heeft het plein verlaten. Hier en daar liggen fietsen en kledingstukken. En, met name op het stuk tussen de Nieuwendijk en het Rokin, de ontzielde lichamen van tientallen slachtoffers.

Op beelden van de bevrijding zien we meestal colonnes legervoertuigen, waarop blije mensen zijn te zien. Dansende en hossende uitgelaten menigtes die met de Nederlandse vlag zwaaien. Soldaten die chocolade en sigaretten uitdelen, en jonge vrouwen kussen. Opgebrachte, somber kijkende NSB'ers, en 'moffenmeiden' die worden kaalgeschoren, terwijl ze worden beschimpt door lachende omstanders. Maar in hoeverre is dat beeld realistisch?

De gebeurtenissen op de Dam van die zevende mei 1945 zijn helaas meer illustratief voor de bevrijding van Nederland. Vanaf het betreden van de Nederlandse bodem door geallieerde troepen op 12 september 1944, bij het plaatsje Mesch in Zuid-Limburg, gaat onze bevrijding gepaard met vernietiging en verwoesting. Met onduidelijkheid, onenigheid en chaos. Met honger en koude. Met verzet, niet zelden ongecoördineerd, vaak overmoedig en opportunistisch. En vergelding, altijd meedogenloos.

Voor velen wordt het bevrijdingsjaar, dat begint in september 1944 en eindigt in mei 1945, en op de Waddeneilanden zelfs pas in juni 1945, de zwaarste, en soms ook zwartste, periode van hun leven. Zoals voor de tien Nederlanders door wier ogen we in dit boek de bevrijding volgen. Ze maken op verschillende plaatsen en in verschillende hoedanigheden die maanden mee; als verzetsstrijder, als concentratiekampgevangene, als lid van de Prinses Irene Brigade, als soldaat in het Duitse leger of als een kind dat in het strijdgewoel belandt. Voor hen allen geldt: voor ze zich 'bevrijd' kunnen noemen, ondervinden ze wat oorlog écht betekent.

In de zomer van 1944 telt Nederland ruim negen miljoen inwoners. Het land heeft dan al ruim vier jaren Duitse bezetting achter de rug. Als de Duitsers op 10 mei 1940 binnenvallen, vlucht koningin Wilhelmina met haar familie en de regering naar Groot-Britannië. Nederland krijgt een civiel, en geen militair, Duits bestuur, omdat Adolf Hitler de Nederlanders als een Germaans broedervolk ziet. Rijkscommissaris van Nederland wordt de Oostenrijker Arthur Seyss-Inquart, een felle nazi en antisemiet. In zijn inauguratierede in de Haagse Ridderzaal zegt hij: 'We komen hier niet om een volkskarakter in het nauw te brengen en te vernielen, noch willen wij aan dit land en zijn volk

onze politieke overtuiging opdringen.’

Die zomer van 1940 lijkt er dan ook weinig aan de hand. Hoewel het straatbeeld is veranderd door de aanwezigheid van Duitse uniformen, gedragen de bezetters zich keurig. Het zijn meer toeristen dan vijanden. De middenstand profiteert mee van hun aanwezigheid; hun omzet groeit. Ook de boeren en de industrie hebben baat bij het nieuwe bewind. Het is sinds jaren economisch niet zo goed gegaan in Nederland.

Maar in het geniep is de repressie dan al lang begonnen. Als eerste zijn de Joodse Nederlanders aan de beurt. Op 1 juli 1940 wordt hun verboden om lid te zijn van de Luchtbeschermingsdienst, een uit vrijwilligers bestaande gemeentelijke dienst die ervoor moet zorgen dat de schade bij bombardementen beperkt blijft. De volgende dag worden ze uitgesloten van tewerkstelling in Duitsland. Daarna volgt langzaam, zodat het vrijwel niemand opvalt, maatregel op maatregel om hen uit het openbare leven te verbannen. Joodse ambtenaren worden eerst geschorst, dan ontslagen; Joden mogen niet meer naar de film, niet meer in parken en cafés komen, niet meer studeren; ze moeten zichzelf en hun bezittingen laten registreren. En in februari 1941 wordt met prikkeldraad in Amsterdam een ‘Joodse wijk’ gevormd, waar ze als ratten in de val zitten.

Na Joods verzet worden op het Jonas Daniël Meijerplein in de hoofdstad 427 Joodse mannen bijeen gejaagd en op transport gesteld naar het concentratiekamp Mauthausen. Er wordt nooit meer iets van hen vernomen. De Jodenvervolging is begonnen. Op 25 februari 1941 begint, onder andere als gevolg van de anti-Joodse maatregelen, in Amsterdam spontaan een staking, die zich uitbreidt naar enkele andere plaatsen. Ook de andere Nederlanders ondervinden nu waartoe de Duitsers in staat zijn. Tientallen stakers worden opgepakt en veel van hen gefusilleerd.

Er zijn Nederlanders die het niet pikken. Ze willen iets doen. Die ‘moffen’ moeten ons land uit. Ze gaan in het verzet of nemen de wijk naar Groot-Brittannië, de zogenaamde Engelandvaarders. Het verzet begint met het helpen van Joden die geen gehoor geven aan de oproep om zich te melden voor ‘tewerkstelling’ in het oosten – niemand heeft nog enig vermoeden wat daarmee wordt bedoeld – aan onderduik-

adressen, al komt het initiatief voor de meesten te laat. Het verzet zorgt voor voedselbonnen, want inmiddels zijn de eerste levensbehoeften alleen nog via distributiebonnen aan te schaffen. Ook verspreidt het verzet steeds meer illegale krantjes.

Nadat Duitsland in 1943 gevoelige nederlagen heeft geleden bij de Russische stad Stalingrad en in Noord-Afrika, krijgen in mei dat jaar veel Nederlandse mannen tussen de achttien en vijfendertig jaar een oproep voor de in 1942 ingestelde *Arbeitseinsatz*. Ze moeten de Duitse fabrieksarbeiders vervangen die nodig zijn voor Hitlers legers. Als maar een kleine vijfenvijftigduizend van de verwachte honderdzeventigduizend zich melden, gaan de Duitsers steeds vaker over tot razia's. Verzetsgroepen helpen tienduizenden jonge mannen bij het onderduiken, veelal op afgelegen boerderijen op het platteland.

Toch lijkt het einde van de ellende in zicht. De Duitsers zijn overal in het defensief. Ze hebben zich moeten terugtrekken uit Noord-Afrika, in Rusland drijft het Rode Leger hen steeds verder naar het westen terug en in de zomer van 1943 zijn de geallieerden geland in Zuid-Italië. Op 6 juni 1944 vindt hun langverwachte invasie plaats in Normandië, Frankrijk. Na een felle strijd weten de geallieerden op 21 augustus door te breken en slaat het Duitse leger op de vlucht. En dan gaat het snel. Op 25 augustus wordt Parijs bevrijd, op 3 september Brussel en op 4 september Antwerpen. Die maandagavond om kwart over acht richt premier Gerbrandy van de Nederlandse regering in ballingschap zich vanuit Londen via Radio Oranje tot het Nederlandse volk:

Nu de Geallieerde legers op onweerstaanbare wijze de Nederlandsche grenzen overschreden hebben, ben ik er van overtuigd dat gij hen een hartelijke en waardige ontvangst zult bereiden, welke zij verdienen als bevrijders van ons land en de vernietiging van den tiran. Het uur van de bevrijding heeft geslagen, weldra zal onze geliefde Vorstin terugkeren en een innig dankgebed stijgt op tot God, nu hij ons van zo'n grote en bittere nood heeft verlost en ons niet eeuwig wil kastijden. [...] Landgenoten dit zijn dagen in de geschiedenis van ons volk, het zal van iedere vrouw en iedere man afhangen hoe het nageslacht later over ons

zal oordelen. Wees ordelijk en gedisciplineerd, gedraagt U naar de instructie van Uw Leiders, wat nu gebeuren gaat zal langen tijd het stempel drukken op ons gehele volk. Nederland herrijst, moge het zijn in volle grootheid.

Hoewel er aanvankelijk in zijn tekst staat dat de geallieerden de Nederlandse grens 'naderen', heeft hij dat zelf vervangen door 'overschreden hebben'. Een paar uur later meldt de BBC zelfs dat Breda al is bevrijd. Een volk wordt gek van blijdschap. De volgende dag, dinsdag 5 september 1944, zal de geschiedenis ingaan als Dolle Dinsdag.

Hoofdpersonen

De vertellers in dit boek zijn, in alfabetische volgorde:

JOHAN BAUMEISTER (1926-2011) uit Deventer: deze zoon van een Duitse vader en een Nederlandse moeder krijgt eind 1943, net als zijn oudste broer en vader eerder, een oproep voor het Duitse leger. Na zijn opleiding wordt hij ingezet in Slowakije en daarna overgeplaatst naar de Elzas waar hij vecht tegen de oprukkende Amerikanen.

HANNIE BOON-DUINKER (1930) uit Almere: is het enig kind van een Texels gezin in Den Burg. De oorlog lijkt op het eiland ver weg. Wel komen er ondervoede Amsterdamse kinderen aansterken. Maar dan besluit het Georgische bataljon op Texel in opstand te komen.

BRAM GRISNIGT (1923-2019) uit Zeist: vertrekt in 1941 als achttienjarige uit Nederland om zich aan te melden bij het Nederlandse leger. Bereikt eind 1942 na een lange reis Groot-Brittannië, waar hij wordt opgeleid tot geheim agent. Is ruim vijf maanden actief als radiotelegrafist in Amsterdam, als hij begin 1944 door de Gestapo wordt opgepakt. In september dat jaar wordt hij in Kamp Vught op transport gesteld naar Duitsland.

JO DE HART-TIMMERMANS (1932) uit Herpt: is als tiener in Heusden getuige van de bevrijding van de regio. Die gaat gepaard met hevige beschietingen. In het stadje schuilen bijna tweehonderd mensen in het stadhuis, waar het veilig lijkt.

WENDELA TER HORST (1933-2017) uit Oosterbeek: de dochter van 'Engel van Arnhem' Kate ter Horst. Schuilt tijdens de Slag om Arnhem in de kelder van hun huis en moet daarna evacueren naar Friesland, waar haar vader als verzetsman een rol speelt bij de bevrijding. Ze lijdt eind 1947 alsnog een groot verlies als gevolg van de oorlog.

FRANS VAN DER MEEREN (1925) uit Bergen op Zoom: zit tot Dolle Dinsdag ondergedoken en meldt zich na de bevrijding van zijn stad op 27 oktober 1944 aan bij de Prinses Irene Brigade. Eind april 1945 steekt hij met zijn peloton de Maas over bij Hedel voor een laatste geallieerde operatie tegen de Duitsers op Nederlands grondgebied.

KEES POWWELSE (1932) uit Westkapelle: maakt op 3 oktober 1944 het bombardement op zijn woonplaats mee, tijdens het begin van de Slag om de Schelde. Terwijl bijna iedereen uit het dorp daarna naar elders vertrekt, besluit zijn familie te blijven.

GER ROUS (1934) uit Oudehaske: woont tijdens de hongervinter in Amsterdam en ervaart wat honger en kou betekenen. Op maandagmiddag 7 mei 1945 gaat hij met zijn moeder en oma mee naar de Dam om de bevrijders te verwelkomen.

JAN THIJSEN (1908-1945) uit Bussum: is als leider van de Raad van Verzet (RVV) betrokken bij de moeizame vorming van de Binnenlandse Strijdkrachten (BS) in september 1944. Hij wordt in november door de Duitsers gearresteerd en als 'Todeskandidat' in de gevangenis van Zwolle opgesloten.

MYRNA TUGENDHAFT-REENS (1937) uit Amstelveen: komt uit een Rotterdams Joods gezin dat in april 1943 wordt opgepakt en naar Kamp Westerbork wordt gebracht. Later gaat het op transport naar concentratiekamp Bergen-Belsen. Begin april 1945, als de Britse troepen het kamp naderen, wordt Myrna op een 'dodentrein' gezet.

Dolle Dinsdag

De geallieerden hadden tijdens de planning van de invasie berekend dat, als alles meezat, ze op D-day +90 (dagen), dus op 4 september 1944, de Seine konden bereiken. Daar zouden ze een maand rust houden en vliegvelden aanleggen voor hun bevoorrading.

Aanvankelijk leken de planners het bij het rechte eind te hebben, misschien waren ze zelfs wel te optimistisch geweest. Na D-day, de invasie op 6 juni, hadden de geallieerden tweeënhalve maand nodig om de sterke Duitse weerstand in Normandië te breken. Maar na de bevrijding van Parijs op 25 augustus konden ze onbelemmerd verder oprukken. De Amerikanen gingen oostwaarts, in de richting van Duitsland. De Britten en Canadezen trokken naar het noorden, naar België. Op 3 september wisten ze Brussel te bevrijden, tegen de middag van 4 september rolden Britse tanks Antwerpen binnen. De Duitsers boden nauwelijks tegenstand. Het verzet daar bezette zonder al te veel moeite de sluizen en dokken in de haven voordat de Duitsers ze konden vernietigen. Om halfnegen 's avonds capituleerde de Duitse generaal Stolberg.

In Nederland werd met smart naar de bevrijding uitgekeken, men was de oorlog moe. Er was vrijwel niets meer te krijgen, tienduizenden zaten ondergedoken en de Duitse repressie werd gevoeld door iedereen die niet aan hun kant stond. Nadat Antwerpen in geallieerde handen was gevallen, was de verwachting dat de Duitse bezetting nu echt ten einde was. De woorden van Gerbrandy – ‘Het uur van de bevrijding heeft geslagen’ – wakkerden de hoop aan.

Niet alleen de Nederlanders geloofden het, ook de Duitsers. Er was sprake van paniek in hun leger en een ongeorganiseerde terugtocht. Toch werkte hun vernietigungsapparaat nog altijd efficiënt. In Kamp Vught, officieel Konzentrationslager (KL) Herzogenbusch, het enige door de SS beheerde concentratiekamp in Neder-

land, werden begin september 1944 nog bijna vierduizend mensen vastgehouden, voornamelijk verzetsstrijders, zwarthandelaren en politieke gevangenen. Met het naderen van de geallieerden besloten de Duitsers tot ontruiming van het kamp. Een aantal gevangenen werd vrijgelaten, een paar honderd van hen werden gefusilleerd. De resterende zeshonderdvijftig vrouwen en achtentwintighonderd mannen werden op 5 en 6 september op transport gesteld naar Duitsland. De vrouwen gingen naar het concentratiekamp Ravensbrück, de mannen naar het concentratiekamp Sachsenhausen.

Vught, dinsdag 5 september 1944, 7.00 uur

Er is iets gaande, beseffen de vier gevangenen in de kleine cel in de Bunker al enkele dagen. De Duitsers zijn nerveus. Ze verbranden papieren en vrachtwagens rijden af en aan. Elke morgen worden gevangenen uit de cellen gehaald en afgevoerd, waarna er niet veel later in de verte schoten klinken van een executiepeloton. Elke keer als ze de gehate laarzen horen aankomen, vragen ze zich af: wie zal het deze keer zijn? Elke keer nemen ze afscheid van elkaar. Tot nu toe zijn de Duitse laarzen aan hun cel voorbijgegaan.

De Bunker is een stenen vierkante gevangenis met een grote binnenplaats in het concentratiekamp Vught, dat in 1943 door de ss in gebruik is genomen omdat de kampen Amersfoort en Westerbork overvol zitten. Sinds een aantal weken is het de nieuwe verblijfplaats van de eenentwintigjarige Bram Grisnigt, geheim agent van Bureau Inlichtingen (BI), een van de Nederlandse geheime diensten in Londen. Op 3 februari 1944 is hij, terwijl hij op zijn zendadres op de Amsterdamse Prinsengracht een gecodeerd bericht naar Londen verstuurde, door de Duitsers gearresteerd.

Bram is Engelandvaarder. Als achttienjarige is hij in mei 1941 met een vriend per fiets vanuit Den Haag, waar hij studeert en op kamers woont, vertrokken. Ze hebben een hekel aan de Duitse bezetters en willen zich in Nederlands-Indië aansluiten bij het Nederlandse leger om op deze manier iets aan de situatie te veranderen. Het idee is om naar Marseille in het onbezette deel van Frankrijk te fietsen en daar

een boot te zoeken om naar Nederlands-Indië te varen. Het is een naïef plan; ze hebben allebei nog nooit een voet over de grens gezet. En ze hebben er geen idee van welke obstakels ze onderweg zullen tegenkomen: bewaakte grenzen, een demarcatielijn tussen bezet en Vichy-Frankrijk, bergen en heuvels, en overal Duitse patrouilles die iedereen controleren. Aardige behulpzame en onaardige onbehelpzame mensen. Ze hebben zelfs geen paspoorten en wegenkaart bij zich; voor de route heeft Bram een Bosatlas meegenomen.

Als ze begin 1942 na veel omzwervingen en avonturen Zuid-Frankrijk bereiken, is Nederlands-Indië bezet door de Japanners. Brams vriend houdt het voor gezien en keert terug, zelf weet hij uiteindelijk via Spanje, Curaçao en Canada in december 1942 in Groot-Brittannië te komen. Hij is inmiddels gerekruteerd voor de in mei 1941 opgerichte Koninklijke Brigade 'Prinses Irene', later Prinses Irene Brigade genoemd, maar kiest in Londen al snel voor een opleiding tot geheim agent, omdat hij zo eerder ingezet kan worden. Ondanks het feit dat hij tot over zijn oren verliefd wordt op Ann Stone, een vier jaar jongere Britse schone die in West Dulwich woont, waar hij zelf tijdens zijn opleiding is ondergebracht in een statig landhuis. Ann is Brams eerste vriendinnetje.

Op 22 september 1943 wordt Bram met een andere geheim agent bij Beugen, 20 kilometer ten zuiden van Nijmegen, per parachute gedropt. Tegen Ann heeft hij niets gezegd, al hebben ze besproken dat hij opeens weg kan zijn. Door een eerder gedropte geheim agent wordt Bram naar Amsterdam gebracht, waar hij aan de slag gaat als seiner voor de Ordedienst (OD), een van de grootste verzetsorganisaties in Nederland. Elke dag moet hij in een café boodschappen ophalen, die coderen en naar Londen verzenden. Tot hij wordt uitgepeild door de Duitsers, iets wat Bram wijt aan de laksheid van de OD die heeft verzuimd voor goede en telkens andere zendadressen te zorgen.

Hoewel Bram na zijn arrestatie verwacht als spion te worden gefusilleerd, wordt hij na een verhoor op het Binnenhof en verblijf in het Oranjehotel, de beruchte gevangenis in Scheveningen, overgebracht naar het door de Duitsers geconfisqueerde seminarie in Haaren. Het eten is er prima, de verhoren oneindig, maar niet gewelddadig. Psychisch heeft hij het wel moeilijk. De eenzame opsluiting en de onze-

kerheid over zijn lot zijn een kwelling. Op het moment dat hij denkt het niet meer te trekken, wordt hij echter in een cel geplaatst bij een andere geheim agent van BI: radiotelegrafist Henk Letteboer (1916). De twee worden vrienden voor het leven.

Van hun Duitse ondervrager, de veertigjarige *Kriminal-Sekretär* Otto Haubrock van de afdeling contraspionage van de Sicherheitsdienst (SD), die hen fair behandelt en beslist geen fanatieke nazi is, horen ze in Haaren dat de geallieerden op 6 juni 1944 in Normandië zijn geland. Ze moeten echter geen valse hoop koesteren, zegt Haubrock erbij: ‘Want we zullen de geallieerden terug in zee werpen.’

Toch geeft de mededeling Bram weer hoop. Misschien is er dan toch een kans dat hij de oorlog overleeft.

In juli is aan hun ‘comfortabele’ gevangenschap een eind gekomen. Ze worden overgebracht naar Vught. Bram en Henk delen daar hun cel met de BI-agent Harm Steen (1916), een beroepsofficier, en agent Johan ‘Harry’ Seyben (1919) van de Britse geheime dienst Special Operations Executive (SOE). In Vught is het eten karig en slecht. Hun bewakers zijn voornamelijk Nederlandse ss’ers die qua wreedheid niet voor elkaar onderdoen. Bram is een paar keer flink door hen afgeranseld, zonder dat daar een reden voor is.

In de vroege ochtend van 5 september 1944 horen ze weer de zware voetstappen op de gang. Ze komen steeds dichterbij. Bram denkt: het komt goed, het komt goed... Maar dit keer stoppen die voetstappen wel voor hun deur.

De deur zwaait open. De vier kijken elkaar lijkbleek aan. ‘Wie is Harm Steen?’ vraagt een Nederlandse ss’er.

Steen staat op en volgt zwijgend de bewaker. Hij kijkt nog even naar Bram. Die weet: ik zal hem nooit meer zien. Niet veel later klinken in de verte schoten.

Harm Steen is een van de ongeveer vierhonderdvijftig slachtoffers in Kamp Vught van de zogenaamde Deppner-executies. Na de mislukte aanslag op zijn leven door Claus von Stauffenberg op 20 juli 1944 heeft Adolf Hitler het *Niedermachungsbehl* uitgevaardigd. Het houdt in dat verzetsstrijders – door de Duitsers ‘terroristen’ genoemd – zonder pro-

ces gedood moeten worden. Het zal de komende maanden honderden Nederlandse verzetsstrijders het leven kosten.

SD-officier Erich Deppner is belast met het opstellen van de lijsten. Nu de geallieerden op het punt staan Nederland binnen te trekken, wordt haast gemaakt met het voltrekken van de vonnissen.

Bergen op Zoom, dinsdag 5 september 1944, 11.30 uur

In Bergen op Zoom hebben ze in de verte de kanonnen horen bulderen. De stad ligt nog geen 25 kilometer van Antwerpen, de meest noordelijke havens van de grootste havenstad van België bevinden zich er nog geen 15 kilometer vandaan. Sinds Antwerpen die zondag in geallieerde handen is gevallen, trekken er honderden Duitsers door Bergen op Zoom. Niet meer zuidwaarts in de richting van die geallieerden, zoals de afgelopen dagen, maar noordwaarts. Ze zijn nu duidelijk op de vlucht geslagen. Alles wat kan rijden hebben ze in beslag genomen en volgeladen met geroofde goederen; fietsen, kinderwagens, bolderkarren, paard-en-wagens en luxe auto's. In hun kielzog vertrekken de NSB'ers met hun gezinnen. Ze worden gadeslagen door spottend kijkende Bergenaars. Maar ze uitjoelen durven ze nog niet; de Duitsers zijn nog steeds bewapend en kijken grimmig. Een enkeling heeft zelfs de Nederlandse vlag al uitgehangen. Steeds meer mensen verschijnen op straat, waar langzamerhand een feeststemming ontstaat.

Op Koepelstraat 25 twijfelt de achttienjarige Frans van der Meeren wat hij zal doen. Klopt het echt wat Gerbrandy gisteravond op de radio heeft gezegd?

Frans zit sinds eind januari 1944 ondergedoken. Drie maanden na zijn achttiende verjaardag, op 1 september 1943, krijgt hij een oproep voor de Arbeidsdienstplicht; een sinds 1 april 1942 voor bepaalde groepen jongeren, zoals personen tussen de achttien en vierentwintig jaar in overheidsdienst, op last van de Duitsers ingestelde soort van alternatieve dienstplicht. Omdat Frans op het arbeidsbureau in Bergen op Zoom werkt op de afdeling Comptabiliteit, komt ook hij hiervoor in aanmerking. Frans heeft nog nooit van de Arbeidsdienstplicht ge-

hoord en er geen idee van wat hem te wachten staat.

Op maandag 3 januari 1944 moet hij zich melden in het arbeidskamp op de Mokerheide; omdat hij geen industriële opleiding heeft gehad, is hij niet bruikbaar als fabrieksarbeider in Duitsland. Frans geeft er netjes gehoor aan. Hij levert zijn burgerkleding in en moet een pak aan van de Arbeidsdienst. Daarna krijgt hij te horen hoe hij zich moet gedragen: in looppas naar de eetzaal, op bevel je bestek oppakken en eten, in looppas weer terug naar de slaapzaal. Het reveille is om halfzeven in de morgen, daarna moeten ze gekleed in korte broek en hemd buiten in de kou lichaams oefeningen doen; het avondappèl is om halfelf en daarna is het: 'muilt houden' en slapen. Alles wat Frans haat aan de Duitse bezetters, komt hij hier tegen. Het voelt bijna alsof hij in hun leger zit.

Al op de eerste zondag, op 9 januari, is Frans er met twee anderen vandoor gegaan na het avondappèl. Ze dragen hun Arbeidsdienst-tenu en het is zaak dat zo snel mogelijk te verruilen voor burgerkleding, want ze lopen zo veel te veel in de gaten. Ze kloppen bij een klooster aan, maar ze worden niet binnengelaten. Bij het blindeninstituut in Grave hebben ze wel geluk: ze krijgen burgerkleding te leen en er wordt een treinreis naar huis voor hen geregeld. Na afscheid van de anderen te hebben genomen, is Frans naar Bergen op Zoom gereisd.

Omdat hij verwacht dat men in Mook inmiddels weet dat hij is gevlucht, gaat hij naar het huis van zijn burens op nummer 29. Frans heeft sinds een aantal maanden verkering met hun dochter Isabel. Van hen hoort hij dat de politie zijn huis inderdaad in de gaten houdt. Ook het verzet in Bergen op Zoom hoort van Frans' situatie en regelt een onderduikadres voor hem in Keldonk. Hij komt terecht bij een boeren gezin met negen kinderen, wier dialect hij nauwelijks verstaat. Maar ze zijn alleraardigst en behandelen hem als een van hen. Ze hebben een radio verstoppt in een kinderwagen en luisteren elke avond naar Radio Oranje. Zodoende weet Frans van de opmars van het Rode Leger van de Sovjets in het oosten en de invasie in Normandië. Lang kan de oorlog niet meer duren, weet hij. De Duitsers zijn overal in het defensief of trekken zich terug.

In juli 1944 krijgt Frans opeens vreselijke krampen aan de rechterzijde van zijn buik. Omdat het verergert, keert hij terug naar Bergen op

Zoom, want een doktersbezoek in Keldonk zal argwaan wekken. Het verzet uit zijn woonplaats regelt de terugkeer en vanaf begin augustus ligt hij bij zijn ouders thuis in de bedstee. Ze houden overdag de gordijnen gesloten, want niemand mag het weten. Hoewel Frans vergaat van de pijn, vraagt de huisarts hem nog even vol te houden. 'De bevrijders zullen spoedig hier zijn,' zegt hij.

Maar de pijn wordt heviger, het lijkt erop dat hij een blindedarmontsteking heeft en geopereerd moet worden. Een chirurg is bereid in het Gasthuis in Steenbergen de operatie uit te voeren. Met een ambulance, die nogal wat bekijks trekt in de Koepelstraat, is Frans onherkenbaar ingepakt op een avond naar Steenbergen gebracht, waar zijn blindedarm wordt verwijderd. Na tien dagen door de nonnetjes te zijn verzorgd, is hij op 2 september door een oom, verstoep in een paardenwagen vol groente en fruit, weer thuisgebracht. Net op tijd voor de bevrijding dus, denkt Frans.

De feeststemming op straat neemt toe. Mensen zingen 'Oranje boven' en het Wilhelmus. Frans kan zich niet meer bedwingen. Hij wil erbij zijn als de bevrijders de stad in trekken. Hoelang kunnen ze over die 25 kilometers doen? Frans wil feestvieren na al die weken nauwelijks in de buitenlucht te zijn geweest.

Stomverbaasd kijken de buurtbewoners hem aan als hij op straat verschijnt. Ze hebben hem acht maanden niet gezien. 'Frans!?' reageert een buurman. 'Wat doe jij hier?'

'De bevrijding viert natuurlijk,' zegt Frans. 'Wat denk jij?'

In heel Nederland wordt die dinsdag feestgevierd. Overal staan mensen langs de toegangswegen te wachten op de bevrijders. Ook in het volgens Gerbrandy die avond ervoor al 'bevrijde' Breda. Maar ook in Rotterdam, Haarlem, Zwolle... Uren staan mensen te wachten. 'Ze zijn de Moerdijk over,' zeggen ze tegen elkaar in Rotterdam. 'Rotterdam is bevrijd,' zeggen ze in Haarlem.

Sommige verzetslieden komen bovengronds. Ze arresteren Duitsers en NSB'ers en pakken meisjes op die met de Duitsers omgingen, en die 'moffenmeiden' worden genoemd. Ook werpt het verzet op verschillende plaatsen wegversperringen op en strooien ze spijkers om de

terugtocht van de vijand te belemmeren. Geallieerde jachtvliegtuigen razen over en beschieten de vluchtende Duitsers. De bevolking plundert Duitse opslagplaatsen, ook in Bergen op Zoom. Enkele fanatieke Duitsers zijn daar achtergebleven om de orde te handhaven en een van hen schiet op de menigte, waarbij een vrouw omkomt.

Aan het eind van de middag zijn de geallieerden er echter nog steeds niet. Sterker nog: de Duitsers lijken terug te keren.

Vught, woensdag 6 september 1944, 13.00 uur

Net als de dag ervoor is het een chaos op het stationnetje bij Kamp Vught. Het is het eindpunt van een begin 1944 speciaal voor het kamp en een ernaast gelegen vliegtuigsloperij aangelegde spoorlijn. Het sluit aan op het traject Tilburg-Den Bosch. Nu vormt het een vertrekpunt naar het onbekende.

Veel van Bram Grisnigts lotgenoten op het perron zijn de wanhoop nabij, ze schreeuwen en huilen. Ze gaan naar Duitsland en denken: dit betekent vast het einde. Maar Bram voelt zich voor het eerst sinds maanden opgelucht. De spanning van de afgelopen dagen valt van hem af. Ze hebben hem niet, zoals Harm Steen, gefusilleerd. Deze mannen hier om hem heen zitten vast voor verzetsdaden, voor zwarthandel of vanwege hun etnische achtergrond, seksuele geaardheid of geloof. Maar in deze massa is iedereen gelijk. Hij is hier niet meer een geheim agent, hier is hij een gewone gevangene. Misschien overleeft hij die oorlog dan toch en is er wel een toekomst voor hem en Ann.

In het gedrang verliest Bram het contact met zijn twee overgebleven celgenoten uit de Bunker. Hij krijgt een stuk brood in zijn handen gedrukt en wordt met zo'n tachtig andere mannen in een veewagon geduwd, terwijl Nederlandse ss'ers om hen heen staan te schreeuwen. Op de vloer van de wagon ligt stro, in de hoek staat een kleine ton: het toilet. Bram zoekt een plek om te staan, dicht bij de schuifdeur zodat hij nog wat frisse lucht kan inademen. Een oude Duitse soldaat staat onder hem, het geweer in de aanslag, de blik onverschillig. Bram vraagt zich af: doet de aanblik van deze hulpeloze gevangenen de man iets? De soldaat krijgt een teken en schuift de deur dicht,